

DEÁKNÉ OSZKÓ ÁGNES IVETT

Baumhorn Lipót újvidéki épületei – egy szerteágazó életmű keresztmetszete

Baumhorn Lipót (1860–1932) Bécs historizáló építészeti légkörében nevelkedett. A neoreneszánsz, neogótika, neobarokk eszköztárát jól ismerő építész hazatérve szembesült a magyar zsidóság identitás- és stíluskereső helyzetével, és bár bécsi tanultságát kezdetben Lechner Ödön nemzeti formanyelvet kidolgozó műhelyében kamatoztatta, a zsinagógaépítés nagy kérdéseire a választ mégis inkább az elmúlt évszázadok stíluskincsének egyéni kombinálásában találta meg.

Méltán tartották a történelmi Magyarország legrangosabb zsinagógaépítőjének. Az épülettípus vezérfonálként húzódik végig életművén: 1932-ig összesen huszonkét zsinagógát épített, és számos már álló zsidótemplom átalakítását és bővítését vezette. Az ebben a szokatlan építészeti műfajban elért sikerek hozhatták meg számára azt a megbecsülést és hírnevet, amelyek révén aztán újabb megbízásokat kapott, immár a szakrális építészeten kívül is. Ez a tény azonban nem csökkenti világi funkciójú épületeinek jelentőségét, és a stílusirányzatokban gazdag századfordulón betöltött szerepüket.

A címben foglalt *keresztmetszet* egyfelől a délvidéki városba tervezett épülettípusok sokféleségére vonatkozik: zsinagóga-hitközség-iskola, kulturális központ¹, pénztintézet, üzletház- és bérpalota, lakóház. Másrészt a kb. 1904–1912 közötti nyolc év termésének stílusbeli változatosságát és sokszínűségét értem alatta, mely tanulmányom gerincét is képezi. Céлом a városban fellelhető – az építész harmadik periódusába sorolható² – Baumhorn-épületek stíluskritikai vizsgálata, és az életművön ill. a századelő általános vonulatain belüli elhelyezése.

Újvidék belvárosának egy része a XVIII–XIX. század fordulóján épült ki, és máig őrzi a korábbi városmag barokk-klasszicista összképét. A XIX. század közepétől historizáló szellemben kezdtek alkotni főként ismeretlen építészek, kőművesmesterek. A vajdasági szecesszió krónikása, Bela Duranci, úgy tartja, hogy két alkotó munkássága áll az eklektika és szecesszió határán a városban: *Pekló Béláé* (1867–1960) és *Baumhorn Lipóté*³.

Baumhorn újvidéki munkássága 1904-ben kezdődött – legalábbis így tudósít a *Vállalkozók és Iparosok Lapja*⁴ – az *Újvidéki Takarékpénztár* épületével (Trg. Slobode 7., kivitelezés 1910–1912, ma is banképület; **1. kép**). A város főterén, a Szabadság téren áll, a *Pekló*-féle Vasember-ház, a Városháza és a katedrális szomszédságában (mindkettő *Molnár György*, 1894 körül). A késői historizmus szellemében fogalmazott pénztárépület térre néző főhomlokzata 5 szakaszos, középhangsúlyát

a timpanon-szerű oromzat és a két felső szintet átfogó óriás oszloppár adja. Mind a térre néző, mind az utcai homlokzat az első szint kőkorlátos és a felső szint vasrácsos erkélyeinek sorából nyeri ritmusát. A dekoráció visszatérő elemei a címerpajzsok és a méhkaptárak, az épület rendeltetésére vonatkozó, már-már elmaradhatatlan *ÚT* – rövidítést⁵ pedig egyrészt a kőkorlátok szalagjai, másrészt a szélső, parabolaíves oromzatok mezejének címeres kompozíciója adja ki. (A két szintet átfogó nagyszabású oszloppár, a betűkombináció és a méhkaptár tartalmi szempontból hidat képez a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár és az újvidéki között; továbbá a műfaj általános velejárójának tekinthetők⁶). Az első és második emeleti ablaksor közeinek faltükrében, üres címerpajzsok kiegészítéseként romanizáló levélcsokok vannak, s ugyanígy Baumhorn *világi* eszköztárába tartoznak az oszlopok és falpilasztterek szögletes-volutás fejezetei is. Szecessziósan burjánzó ornamentális formákat leginkább a barokkosan szerkesztett homlokzat orommezejében találunk, az ovális kis ablak körül. Ezt fentről és lentől két maszk zárja, közöttük pedig ívesen és szögletesen csavarodó szalagok, voluták és füzérek vannak. Újdonság számba mennek a timpanon szélső mezőiben tekeredő kígyószerű, szárnyas lények, valamint a tetőgerincen épen megőrződött, még a *Lechner*-iroda éveire emlékeztető csipkesor (erre a pár évvel korábbi temesvári Felsőbb Leányiskola esetében már találunk példát).

Baumhornnak ezen a kis épületén ismerhetők fel leghatározottabban a bécsi szecesszió és halványan az

1. kép.

2. kép.

Art Nouveau jegyei – mindez neobarokk formai kíséret mellett. Előbbihez a geometrikus keretbe zárt organikus formákkal (szögletes meanderek, füzérek, levélcsokek, maszkok), utóbbihoz pedig a burjánzó indákkal és szárnyas állatalakkal kapcsolódik.

Időben az 1906–1909 között felépült **zsinagóga, hitközségi- és kultúrház** valamint **iskola** egybefüggő épületegyüttese következik, ami jelentős újítást hoz a műfajba (Jevrejska 11., ma koncertteremként működik; 2. kép). Kivitelezésével 1906. április 13-án az izraelita hitközség *Lábas Gyula* szabadkai építész-mérnököt bízta meg⁷, aki a közel 360 korona költségelőirányzatú épületet Baumhorn Lipót tervei alapján és művezetése alatt három éven belül fel is építette. „Újvidék ünnepe” – ahogyan a *Bács megyei Napló* fogalmaz – 1909. szeptember első napjaiban érkezett el, mikor is felavatták a zsidótemplomot⁸. A kb. 26×45 m² alapterületű zsinagóga köré a melléképületeket szimmetrikus elrendezésben szerkesztette Baumhorn: jobbra a hitközség, balra pedig az iskolaépület kapott helyet. Klein Rudolf rámutatott, hogy ez a szerkesztésmód megegyezik az 1901-es brassói Baumhorn-zsinagóga és melléképületei elhelyezésével (eltérés csupán a léptékben van: az újvidéki a brassóitól többek között nagyvárosias hangvételében különbözik).⁹ Az 1904-ben megrendelt tervek alapján elkészült mű jelentős változtatásokat mutat Baumhorn századfordulós zsinagógáihoz (Szolnok, Temesvár-Gyárvaros, Szeged¹⁰) képest: a historizáló tagozatokkal kialakított homlokzat helyett itt sima falfelületeket találunk, melyek ritmusát a szabadon futó és nyíláske-retező nyerstégla csíkok, valamint az orommezőben téglapontozás adják. Ez a nyerstégla falfelületekből

komponált homlokzati rendszer köti össze leginkább a *Lechner*-követőket (pl. *Komor Marcell-Jakab Dezső, Baumgartner Sándor*), s Baumhorn is több ízben élt vele¹¹. Az újvidéki együttesen viszont újdonság, hogy a téglaszalagos homlokzatornamentikát ilyen, a simára vakolt falfelületekkel való váltakoztatásban az építész eddig főként csak belső udvarok egyszerűbb, a történeti stílusok eszköztárát elvető, ám éppen ettől dinamikus-sá váló kialakításánál alkalmazta (gondolok itt a szegedi takarékpénztár és a temesvári hitközségi székház udvari homlokzataira), illetve ha alkalmazta is utcai homlokzatokon, akkor kizárólag *világi* rendeltetésű épületek esetében (temesvári iskola, szegedi zsidó hitközségi székház). Az épület újszerű, modern hatását egyrésről ennek tudom be, másrésről a világos, lekerekített, letisztult formáknak és vonalaknak. Az oromzati formák és a sarokelemek tornyai csírájukban a lipótvárosi zsinagóga pályázati tervein már megjelentek (1899 körül). „A makói zsinagóga áttörés Baumhorn életművében: a gazdag eklektikát felváltja egy letisztultabb formavilág a lechneri téglavakolat architektúra illetve skandináv hatás nyomán.” – írja találoán Klein Rudolf¹², én azonban kérdésesnek tartom a makói terv elsőbbségét az újvidékivel szemben. Az általam eddig ismert adatok alapján az újvidékit tartom a formai-stílusbeli újítás megtestesítőjének, a pontos meghatározáshoz azonban még további levéltári kutatások szükségesek¹³. A kapuzatok, félköríves mezőben nyíló rózsablakok és a kupola még hozzák a temesvári és szolnoki zsinagógákról jól ismert középkorias formákat, s éppen a rózsablak mellett, valamint az orommező kettős mózesi kőtabláit keretezendő a fent elemzett takarékpénztár levélcsokei is helyet kaptak. Az épületbe lépve gyakorlatilag a szegedi zsinagóga rendszerét találjuk egyszerűbb formában: a hatalmas, csegyes kupolát négy pillér tartja, s e középtér köré rendeződnek három oldalról a női karzatok. A szentélyfal kialakítása is hasonló a nagy, áttört kupolával és orgonakarzattal. A keleti hatásról, pontosabban a *Ludwig Förster*-tervezte zsinagógák ismeretéről árulkodó, és feltehetően *lechneri* közvetítéssel is átvett¹⁴ fogazatos árkádívek megmaradnak, együtt a minden részletre kiterjedő, aprólékos tervezéssel, melybe a leveles pillérfejezetektől a csillárokon át a virágos ólomüveg-ablakokig minden beletartozik. A karzatra vezető lépcsőkorlátok Baumhorn 1910 körüli, de már az 1903–1904-es években gyökerező stílusának megfelelően szögletes formákat öltenek.

Az épületet körülvevő, egykor iskolaként, hitközségi székházként és kultúrházként működő szárnyak homlokzatait a zsinagógáénál sűrűbben hálózzák be a téglaszalagok; lekerekített háromszögű oromzataik, melyek mezejét téglapontozás tölti ki, rímelnek a főépületre. Ez a pontozás először a szegedi takarékpénztár épületének belső homlokzatán jelent meg 1903-ban – kaptár körül dongó méheket szimbolizálva. Az újvidéki együttesen való megjelenése összecseng magának a homlok-

zatnak a meg(re)formálásával, mely a szegedi épület udvari homlokzatának kialakításával rokon – igaz, itt a szimbolikus jelentést el kell vetnünk, s a mintázat díszítő szerepbe való átkerüléséről beszélhetünk.¹⁵ A motívum más formában Bécsben is megjelenik: ez pedig kis csempenégyszetek egymás mellé sorolása. Ez a mintázat *Josef Hoffmann*tól és *Otto Wagnertől* kiindulva olyannyira elterjed az 1910-es évek körül, hogy még Temesvár belvárosában, *Ernst Neuhauss* és *Merbl Arnold* épületeinek is fontos díszítőeleme. Közvetlen kapcsolat nem mutatható ki Baumhorn és az említett építészek munkássága között, de a dekoráció hasonlósága miatt az egy lapon való említést elkerülhetetlennek tartom.

A kis négyszetekkel való díszítés még két újvidéki Baumhorn-háznak sajátja: ezek a **Menráth-ház** a város főutcáján, a másik pedig az üzleti negyeden kívül, a **Trandafil Mária tér 12.** szám alatt. Mindkét esetben az udvari fa ablakkeretek sarkait zárják le a Bécsből eredtethető motívumok.

A **Menráth-ház** (Kralja Aleksandra 14., **3. kép**) a földszinten üzleteket, fölötte két szinten lakásokat foglal magában. A bérházat Menráth József rendelte meg Baumhorntól, az építési engedély bélyegzője 1908. március 17-én kelt. Egy ideig *Spiegel Frigyes-Márkus Géza* tervezőségéről tudósított a szakirodalom, de a Baumhorn által szignált tervek minden kétséget kizáróan választ adtak a kérdésre¹⁶. A ház utcai homlokzata talán a legmozgalmasabb Baumhorn életművében, sajnalatos, hogy az utóbbi időben egy pavilont építettek elé az utcára, ami nehézkessé teszi a homlokzat egészének befogadását. A hét függőleges szakaszra osztható, szimmetrikus főhomlokzat fentről lefelé bontakozik ki, kezdve a középrész partafalának burjánzó növényi keretbe és maszkok közé foglalt ovális mezejével. Ezt maszkoskorongos fejezetű pilaszterek őrzik két oldalról, majd az oromzat hullámszerűen fut le a párkányszintig. A középrész a nem messze álló pénztárépülettel, az oromzat-forma pedig *Quittner Zsigmond-Vágó József* budapesti Gresham-palotájával (1906–1907) mutat hasonlóságot. Ezt a háromszögbe írható oromzati formát ismétli a páros tengelyek zárterkélyeinek hullámszerű lezárása. Ezek a

3. kép.

síkból való kiugrással egyben a függőleges homlokzati ritmus eszközei is. Az épület vízszintes és függőleges ritmikai elemei közt kiegyensúlyozott ellentét feszül: így az egyenes függőleges tengelyek és az íves nyíláslezárások, valamint a vízszintes főpárkány és az alatta lévő, ablak-sorok ritmusából adódó hangsúlyos hullámvonal között.

A belső udvart három oldalról kétszintes, hátsó részén csak egyszintes épület veszi körül, e fölött geometrikus mintázatú korlátokkal határolt teraszok nyílnak. A főlépcsőház korlátai eltérnek ezektől: a függőleges indákat kettős, felül összefogott koszorúk kötik össze – egyértelmű a bécsi hatás, hiszen ezek a formák *Otto Wagnernek* a bécsi Duna-csatornát szegélyező korlátjának formáival rokoníthatók, majdhogynem másolatai azoknak. További, az építésznél eddig meg nem jelenő motívumokkal találkozunk ezen a házban, így a XIX. század végi historizmus franciás vonalából származó, elszórtan elhelyezkedő gyémántocskákkal a főhomlokzat orommezejében és a lépcsőház ablakain. (Elképzeltető, hogy ezek a *Lechner Ödön*nel töltött tizenkét év kései gyümölcsei? Hiszen a mester, mielőtt a nemzeti formakincs „keresésére indult”, 1875–1879 között Franciaországban dolgozott, s az ottani hatásokról tanúskodik többek között az Andrassy-úti MÁV volt Nyugdíjintézeti bérháza (1883–1884), melyen szintűgy gyémántocskák jelennek meg. Az is lehet azonban, hogy Baumhorn a megrendelő külön kérésére választotta ezt a motívumot.)

Ettől eltérő szellemben fogant a különleges szépségű homlokzattal és családias belső udvarral bíró kis lakóépület, a **Trandafil Mária tér 12.** számú háza (Trg. Marije Trandafil 12., a köznyelv „Tomin-palotá”-nak hívja, az állítólagos egykori építtető ügyvéd után¹⁷; **4. kép**). Levéltári adatai ismeretlenek, építését

4. kép.

Duranci a Menráth-házzal azonos időre¹⁸, Gerle János pedig 1909-re teszi¹⁹. Rendkívül megkapó téglaszalagos homlokzata az építész egyéni invenciójáról tanúskodik (ez az egyedüli lakóház Baumhorn életművében, melynek a külső homlokzatára került ez a megoldás). Utcai frontján dallamos szimmetria uralkodik, főtengegyében a bejárat fölött félhenger alakú zárt erkély kapott helyet, felette pedig magas, csúcsos oromzat emelkedik. A széleket is kis, szögletes pártázatok zárják, alattuk pedig az első emeleten nyitott, vasrácsos erkélyek vannak. A kiemelt három homlokzatszakasz között félkörös lezárású, hármás ikerablakok sorakoznak: a földszintiek a ház lábait burkoló világos kővel, az emeletiek vörös téglaszalaggal körülvéve. Az egész homlokzaton a nyers vöröstégla anyagszerűsége és a kimaradó mezők vakolatborításának váltakozása uralkodik, a kombinálás igen játékosan és szépen sikerült. A historizáló formakincs erről az utcai frontról sem maradhat le: az orommezőben levélcsokok, maszkok és füzérek jelennek meg, amelyek az emeleti szint vakolt mezőit is átfutják. A zárterkély felső részén téglapontozást találunk. Belépve a kapualjba újra szembetalálkozunk ezzel a pontozással, ezúttal a kapubejárat díszítő falpilaszterek törzsét látta el az építész domború pöttyözéssel. A lépcsőházba két zömök oszlop által keretezett, elegáns nyíláson át jutunk, s bent a Menráth-házéhoz hasonló szögletes minták sorából összetett vas lépcsőkorlátot találunk. Az udvari rész kis lakóközösség számára lett kialakítva, az udvart négy oldalról körülvevő épület hátsó oldala csupán földszintes lakásokból áll. Az ajtók és ablakok lekerekített formáikkal és a díszítésként megjelenő négyzetsorokkal az eddigi épületeknél határozottabban gyökereznek a bécsi, *Otto Wagner*-i esztétikában.

5. kép.

Sorban utolsóként következzen a **Winkle-palota** (Kralja Aleksandra 5.; 5. kép), melyet a legújabb szakirodalom *Kovács Károlynak* attribuí²⁰, a „Baumhorn-iroda” tervezőségét azonban nem tartom kizártnak. A szórványosan fennmaradt dokumentumokból annyi derül ki, hogy a megrendelő Winkle István felterjesztése a központi fűtéshez szükséges kémény építésére 1903-ból származik, valamint az, hogy Winkle 1906-ban már *Kovács Károly* budapesti építőmesterrel dolgoztatott²¹. Terveknek azonban nincs nyoma. *Kovács* személyén elindulva egy Baumhorn életművében belüli tisztázatlan kapcsolatra bukkanunk: a makói és szatmári zsinagógák esetében ugyanis nem egyértelmű, hogy milyen szerepe volt az építőmesternek/építésznek. Makó zsinagógájának 1907-es engedélyezési tervét *Kovács* szignálta, telephelyként viszont Baumhorn akkori Izsó utcai lakását jelölte meg. A szatmári status quo-zsinagóga szerzősége szintén kétséges, hiszen – bár itt a tervek nem ismertek – a *Vállalkozók Lapja* 1904. július 13-án *Kovács Károlyt* nevezi meg a tervek készítőjeként²². Mindkét épületről elmondható, hogy egyértelműen Baumhorn zsinagógáinak sorába illeszkednek: az újvidékiével szinte teljesen megegyezik a makói, s bár a szatmárin még erősebben érezhető a temesvári és szolnoki, román kori kialakítás, a homlokzat felületét betöltő téglapontozás az 1906-09 közötti korszak zsinagógáihoz – tehát a ceglédihez és újvidékihez – köti ezt az épületet is. Egy világi funkciójú épület tervanyagában is rátaláltam *Kovács* nevére, ez pedig a budapesti Csata utcai iskola. Tervein Baumhorn pecsétje (cím: Budapest, VII. Izsó u. 8.) szerepel *Kovács Károly* aláírásával²³. A munkakapcsolat milyenségének tisztázására nincs lehetőség e tanulmányom keretein belül, de az újvidéki Winkle-palota szerzőségével kapcsolatban is felmerül a kérdés, hogy a Baumhorntól megszo-kott stíluselemeket felvonultató épületet valóban egyedül *Kovács* tervezte-e? A barokk palotahomlokzathoz hasonlóan kialakított utcai front szigorú ritmusát az ablakok sorából nyeri, a szimmetrikus elrendezésnek pedig a középén valamint a két szélén elhelyezett, hullámzó oromzattal zárt, a két szinten vasrácsos erkélyeket felvonultató szakasz ad nyomatékot. A homlokzat díszítőelemei, így pl. a babérfüzérektől körülvevő kerek medaillonok, a klasszikus formakincsbe illeszkednek, a főpárkány alatti, szögletes volutákból álló sor viszont a bécsi szecesszióval rokonítja az épületet. Bela Duranci a Szabadság téri Takarékpénztár díszítőelemeit véli rajta felfedezni²⁴, magam pedig a vasrácsokról állapítottam meg, hogy a szögletes meandersor teljesen megegyezik a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár *Kónya György* által készített kovácsoltvas korlátaival. A többi újvidéki Baumhorn-épülethez viszonyítva szembeötlő ennek a homlokzatnak a statikusabb kialakítása, az alkalmazott formakincs viszont feltehetően Baumhornhoz kötődik – ha máshogy nem, akkor a műhelyében vele együtt dolgozó *Kovács Károly* keze által.

Összegzőként elmondható, hogy kb. 1904-től stíluskritikai szempontból változás figyelhető meg az életműben – nagyjából ekkortól számítható az építész harmadik periódusa. Baumhorn szakrális és világi épületei követik a századelő tendenciáit, ami a zsinagógák esetében egyszerűsödést, a historizáló formakincs visszaszorulását jelenti. E helyett az előző korszak főművéhez, a szegedi zsinagógához (1903) képest átláthatóbb térszerkesztés jelenik meg. Külső homlokzatokon is feltűnik, sőt uralkodóvá válik a vakolt ill. nyerstégla-borítású felületek változtatása (újvidéki zsinagóga-együttes, Budapest Aréna úti zsinagóga, Makó és Eger városának zsinagógái), ami a századfordulón csak belső udvarok kialakítására szolgált.

A középületek formavilága főleg a tízes évek elejére szintén leegyszerűsödik, a bécsi szecesszió (*Otto Wagner, Josef Hoffmann*) hatása pedig egyre erősödik – értem ezalatt a geometrikusan megrajzolt motívumok túlsúlyát és a jellegzetes, egymás mellé sorolt négyzetek megjelenését. A koszorúk, maszkok és szárnyas alakok pedig az ún. *birodalmi szecesszió* eszköztárába sorolhatóak, mely Moravánszky Ákos szerint a szecessziónak a historizáló elemeket ötvöző, a Habsburg Birodalom városaira jellemző iránya²⁵. Baumhorn újvidéki épületei is jelzik, hogy az építész a maga módján megalkotta a kései historizmus és a századfordulós áramlatok szintézisét.

Képjegyzék

1. kép: Újvidéki Takarékpénztár
Szabadság tér 7., 1904–1912
A szerző felvétele, 2007
2. kép: Az újvidéki zsinagóga homlokzatrészlete
Jevrejska 11., 1904–1909
A szerző felvétele, 2007
3. kép: A Menráth-ház szemből
Néphősök útja 14., 1908 körül
Rozsnyai József felvétele, 2007
4. kép: „Tomin-palota”
Trandafil Mária tér 12., 1908–1909
Rozsnyai József felvétele, 2007
5. kép: A Winkle-palota utcai nézete
Néphősök útja 5., 1903–1906?
A szerző felvétele, 2007

Jegyzetek

- 1 Az 1864-től Újvidéken székelő Matica Srpska pályázati kiírására 1907-ben készült épületterv nem képezi tárgyát a jelen írásnak.
- 2 Az első a stíluskeresés jegyében kb. 1888–1899 közé, a második pedig a századforduló éveire tehető 1899–1903 közé. Utóbbi periódus szignifikáns alkotása a szegedi Új zsinagóga épülete.
- 3 DURANCI, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió*. Újvidék 1983, Forum Kiadó. 67.; a korszak további fontos építészeti és műveik részletesen megtalálhatóak a következő műben: MITROVIC, Vladimir:

Arhitektura XX veka u Vojvodini. Novi Sad 2010, Akademska Knjiga; *Arhitektura do pada Austrougarske* c. fejezet

- 4 Vállalkozók és Iparosok Lapja, XXV. (1904) 17. sz. 6.
- 5 Az épület rendeltetésének megfelelő betűkombinációt Baumhorn gyakorta alkalmazta, főként középületek kőkorlátjain és mellvédjein; így a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár (SzCsTP, 1903–1905), a Temes-Béga Vízzabályozó Társulat székháza (TBV, 1903 k.), a Temes-belvárosi Izraelita Hitközség bérháza (TBIH, 1905) stb. esetében is.
- 6 Értem ez alatt pl. *Alpár Ignác* Budapest, Szabadság téri Tözsdepalotájának oszlopait (elkészült kb. 1905-ben), valamint *Lechner Ödön* Postatakarékpénztárának homlokzatán a kaptárba gyűjtögető méhecské szimbólumait (1899–1901).
- 7 Vállalkozók Lapja, XXVII. (1906. április 18.) 16. sz. 6.
- 8 Bácsmegeyi Napló, 1909. szeptember 10.
- 9 KLEIN Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest, Terc, 2011. 344. Egy a szerző könyvének 212. oldalán publikált, Ludwig Förster bécsi Tempelgasse-i zsinagógájáról (1853–1858) készült látkép arra enged következtetni, hogy ehhez az épülethez is csatlakoz(hat)tak melléképületek két oldalról – nem is beszélve a pesti Dohány-utcai templomról (Ludwig Förster, 1854–1859), ill. annak 1851-es Feszl-féle tervéről –, s így felmerül a zsinagógát közrefogó melléképületek *försteri* gyökere.
- 10 A századfordulón kb. 1897-től 1903-ig mintha egyazon „prototípus” változatait látnánk, melyekben közös a Klein Rudolf által *bizánci templom típus*nak besorolt, kupolás-négytoronyos, hozzávetőlegesen centrális alaprajzi rendszer, valamint a külsőben a Rundbogenstil és egyéb középkorias elemek, a belsőben pedig a keleti, ún. *mór* stílus alkalmazása. Vö. KLEIN, 2011. *A magyarországi zsinagógák tipológiai lehetőségei*, azon belül a *Bizánci templom típusú zsinagóga* című alfejezet.
- 11 A Somogyi György – Baumhorn veje – és Gerle János tollából származó 1980-as összefoglalóban a szerzők a ceglédi (1905–1906) és az 1909-es Dózsa György úti zsinagógák mellett ennél az újvidéki épületnél látják a lechneri téglaszalagos ornamentika Baumhornra jellemző, egészen egyéni ízü megformálását. SOMOGYI György – GERLE János: *Baumhorn Lipót zsinagógái*. MIOK Évkönyv. Budapest, MIOK, (1979–1980) 363.
- 12 KLEIN, 2011. 330. 4.498-as képfelirat.
- 13 A két zsinagógakülső úgyiszlóván egymás ikertestvéreinek tekinthető. Az újvidéki terveit 1904-ben rendelte meg a városi hitközség (Vállalkozók és Iparosok Lapja, XXIV. [1904. május 7.] 19. sz. 4.), míg a makói kapcsán az 1907-es tervezés ismert (Vállalkozók Lapja, XXVII. [1907. március 5.] 10. sz.; valamint Szegő György adatközlése az építés

- életművéből rendezett 1999-es kiállítás katalógusában: GRUBER, Ruth Ellen – SZEGŐ György – HADIK András – TORONYI Zsuzsa: *Baumhorn Lipót építész 1860–1932*. A Magyar Zsidó Múzeum és a Magyar Építészeti Múzeum katalógusa. Budapest, Architart, 1999. 16.
- 14 Az Iparművészeti Múzeum árkádíveire gondolok. Az épület tervezésén Baumhorn saját bevallása szerint Lechnerrel közösen dolgozott, ld.: NÁDAI Pál: *Huszonkét magyar zsinagóga. Beszélgetés Baumhorn Lipóttal, a nagyhírű templomépítő művésszel*. Egyenlőség, 1927. augusztus 27. 7–8.
- 15 Ehhez hasonló homlokzatzsínítést találunk *Otto Wagner* Postatakarékpénztárának és Steinhof-i templomának megoldásában, melynek hazai recepciójára jó példa a *Vágó-testvérek* által tervezett budapesti Árkád Bazár (1906–1908).
- 16 DURANCI, 1983. 69.
- 17 Köszönet az információért Aleksandar Bede építésznek.; továbbá ld. MITROVIC, 2010. 86., 347.
- 18 DURANCI, 1983. 70.
- 19 GERLE János – KOVÁCS Attila – MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építészete*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 275.
- 20 MITROVIC, 2010. 86.
- 21 DURANCI, 1983. 71.
- 22 GRUBER–SZEGŐ–HADIK–TORONYI, 1999. 16.
- 23 BFL Budapest Szföv. Tanácsának Iratai 75219–1910/III.
- 24 DURANCI, 1983. 71.
- 25 MORAVÁNSZKY Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Budapest, Vince, 1998. 106.

Lipót Baumhorns Werke in Neusatz

Lipót Baumhorn ist europaweit als Spezialist für Synagogen bekannt. Der Architekt, der zwischen 1860–1932 lebte, schuf insgesamt 22 Synagogen. Seine Aufträge zum Schaffen von Profanbauten verschiedenster Art sind wohl seinem Ruhm zu verdanken, den er im Bereich von Sakralbauten schon erreicht hatte. Diese Tatsache mindert aber die Bedeutung seines Sparkassen- und Zinspalastbaus nicht. Eine Gruppe von Bauten in Neusatz (Újvidék / Novi Sad, Serbien) zeigt den Reichtum sowohl an verschiedensten Baugattungen, als auch an Stilrichtungen seines Werkes kurz nach der Jahrhundertwende (d.h. III. Schaffensperiode von Baumhorn). Der Stil des Synagogenkomplexes (Synagoge, Kulturzentrum und Schule; 1904–1909) weicht vom Baustil der Synagoge von Szeged (1903) grundsätzlich ab, da im Äußeren statt Elemente des Späthistorismus eher prämoderne Formen und Linien erscheinen. Eine Neuheit sind die rohen Ziegel-

bänder, die früher nur für Innenhöfe charakteristisch waren, seit der Neusatzter Synagoge aber auch die repräsentativen Fassaden schmücken und bestimmen. Eine Sparkasse (Trg. Slobode 7., 1904–1912), ein Zinsplast (Menráth-ház, Kralja Aleksandra 14., ab 1908) und ein Wohnhaus (ehem. Trg. Marije Trandafil 12., 1908–09) gehören zu der Gruppe der für die Stadt entworfenen Profanbauten, sowie der Palast Winkle (Kralja Aleksandra 5., 1903–1906?), der wahrscheinlich auch aus dem Kreis von Baumhorn stammt (entweder von ihm, oder von dem mit ihm zusammenarbeitenden *Károly Kovács*). Für diese Bauten sind Merkmale des Späthistorismus und der Sezession der Österreich-Ungarischen Monarchie charakteristisch (Lorbeerkränze, Masken) sowie die geometrisch eingerahmten Blätter und Blumen. Die von Baumhorn auch oft benutzten kleinen Quadratformen (an Fassaden aus Ziegel sowie an Fensterrahmen) wurzeln eindeutig in der Kunst der Wiener Secession (*Otto Wagner, Josef Hoffmann*).